

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 4, No.37, Winter 2022, pp. 31-46

Received: 09/03/2021 Accepted: 08/06/2021

A Representative Analysis of Alternate History Narrative in the Historical Novel *Shah-e bi Shin*

Hakimeh Izadi

Ph. D. Student, Persian Language and Literature, Department of Humanities & Social Sciences, Faculty of Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran

h.izadi110@yahoo.com

Mohammad Reza Najjarian*

Professor of Persian Language and Literature, Department of Humanities & Social Sciences, Faculty of Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran

reza_najjarian@yazd.ac.ir

Abstract

In the current article, the authors tried to evaluate some aspects of alternative history narration in the historical novel, *Shah-e bi Shin*, written by Mohammad Kazem Mazinani. Alternative history narration is an emerging genre in Persian literature, which could lead to the creation of attractive, compelling stories, somehow opposed to the historical imaginations of audiences. Alternative history finds a new timeline for historical narrating, using ingredients like having an appropriate scenario and finding a point of divergence (POD). Alternation of historical narration includes alternation in fictional events and fictional persons. The research background belongs to the historical novel, *Shah-e bi Shin*, limited to literary meetings and interviews, and no detailed research has been done, except for two short articles by Majid Estiri and Maryam Goudarzi. Alternative history is a new subject in fiction literature and is sometimes confused with historical metanarrative style and post-modernism.

Shah-e Bi Shin narrates a real story of the Pahlavi period about a historical character, Mohammad Reza-Shah. This narrative allows writers who are interested in adding historical novels of alternative history to Iranian fiction literature, to use examples of alternate history that happened from the story character's viewpoint. *Shah-e Bi Shin*, including components of alternation history narrating in branches of birth, death, lifestyle, and finally, the metamorphosis of character helps break the boundary between imagination and reality. In this research, we tried to draw the audience's attention to create new and intact narratives using historical events, besides introducing alternative historical genres and discovering novel power and imaginary narrations in *Shah-e Bi Shin* the historical novel. Alternation history has rooted in the historical imagination, for it can reach more readable and idealistic works of true history. This literary art seeks historical "what if"s, to show a new history to the story and its audiences.

Shah-e Bi Shin novel has been narrated from Mohamad Reza Shah's view. So, it consists of life details, personality, and behaviors of this historical character; a defeated character who always seeks in his mind the

*Corresponding author

Izadi, H., Najjarian, M. (2021). A Representative Analysis of Alternate History Narrative in the Historical Novel *Shah-e bi Shin*. *Literary Arts*, 13 (4),31-46.

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://dx.doi.org/10.22108/liar.2021.127634.1983>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1400.13.4.2.7>

answer of “what if”s that could change the destiny and history of his land. This component makes us look for more components of this idea, and investigate historical alternate examples in this novel from the language of Mohammad Reza Shah and his surroundings. The alternation of historical events in this novel ends with the events that belong before Shah’s exodus from Iran. Events like coup defeat, Mohammad Reza Shah and Soraya’s unsuccessful escape, Shah’s assassination in university, and finally, leaving the homeland which was among the worst choices he has made, in Mohammad Reza’s view.

Alternation of the historical character of this novel almost refers to Mohammad Reza, himself. These events occurred during the period from his birth to his death that happened outside Iran. During this period, he was complaining about everything and imagining other events and occurrences, in his mind, which if they had happened, would have changed his life and the history of his homeland. The novel’s atmosphere is a reflection of Mohammad Reza’s childhood and such a stifling atmosphere continues after he had just survived an illness. He was upset about his birth all over the novel. That feeling of dissatisfaction spread to his destiny. He did not like this life and wishes he were a farmer or a lawyer in one of the American cities and had a normal life rather than being a country king and deprived of those works he did like to do.

Mohammad Reza was so dissatisfied with this destiny, as he likes to come to a personal metamorphosis. This can help the imagination of alternative historical genres and create a story with a surrealistic atmosphere. Death and death types are other designs and deviation points which help to break down the timeline of the story. Modification in his death type or death time could cause other historical events and movements, and create a new history for novel and story audiences. Statistically analyzing the representations of alternate historical narration in this novel, we found a high frequency of alternate characters compared with alternate events (63 to 37%). Also among representations of alternative characters, statistical data that belong to birth change has the most, and personal metamorphosis has the least quantity.

Keywords: Historical novel, *Shah-e bi Shin*, Mohammad Kazem Mazinani, alternate history narration, Mohammad Reza Shah.

References

- Aristo (1978). *Poetics*, Abdol-Hosain Zarinkub (trans.), 1st ed. Amirkabir Press.
- Azhand, J. (1995). *Novel Literature in Iran and Islamic Countries*, 2nd ed. Armin Press.
- Balaei, Ch. (1998). *Origin of the Persian Novel*. Mahvash Ghavimi & Nasrin Khattat (trans.). Moin Press.
- Dehghan, M. (2015). Event analysis in alternate history narration, *Scientific and Research Journal of Historiography, Al-Zahra University*, (16), 81.
- Dibache of news. culture. art and social site. www.Dibache.ir (2019). Thursday. vol. 19. mordad.
- Estiri, M. (2012). A way to the lonely autumn of Pedarsalar; Shah-e bi Shin Novel. *Soureh Andishe*, (66, 67), 225-227.
- Georg, L. (2015). *Historical Novel*, Omid Mehregan (trans.), 2nd ed. Saales Press.
- Gholam, M. (2003). *The Critique and Analysis of Persian Historical Novels (1284-1332)*. Cheshmeh Press
- Goudarzi, M. (2012). Criticism and book review: a look at *Shah-e bi Shin* Novel, *Maah Book of Literature*, (166), 65.
- Indurain, M. C. (2010). Brief definition and characterization of a historical novel, Narjes Bani Sabouri (trans.), *Maah Book of History and Geography*, (54), 28.
- Khatami, A. & Taghavi, A. (2006). Fundamentals and structure of Realism in fiction literature, *Research in Persian Language and Literature*, (6), 99.
- Mayer, A. (2002). Frequently asked questions in social history. what if. html. www.fil://soc history what if questions.mht” 6 December, (accessed 25 october 2010” p.1-12).
- Mazinani, M-K. (2018). *Shah-e bi Shin*, 10th ed. Soureh Mehr Press.
- Mir Abedini, H. (1997). History recreation in the form of a historical novel, *Storm in the Swamp* by Leonard, Sh., Mahdi Sahabi (trans.). *Institute for Humanities and Cultural Studies*. (28), 77.
- Mir Sadeghi, J. (2008). *Fictional Literature (story, Novel, ...)*, 5th ed. Sokhan Press.
- Mohammadi Fesharaki, M. & Khodadadi, F. (2013). From history to story: analysis of common components between history and story, *Historical Researches*, 4 (3), 71-86.
- Montgomerie, I. (2001). Alternate history, frequently asked questions, *mhtml: file: j: may*, p. 1-12.
- Parham, S. (1983). *Realism and Antirealism in Literature*, 7th ed. Agah Press.
- Parsinejad, K. (2003). Real prophecy of historical novels. *Fictional Literature*, (11), 48.
- Piruz, Gh. & Rezvani, Gh. (2014). Historiographical metanarratives: a case study of The Lizard that Swallowed the Moon, *Adab Pazhuhi*, (27), 163.
- Rezayi, M. (2011). Literature department of the cultural and informational Tebyan Institute. 27/1/2011.
- Shakeri, A. (2017). Contemplation on fictional literature and literary criticism. 2017/2/20.

فنون ادبی

مقاله پژوهشی

سال سیزدهم، شماره ۴ (پیاپی ۳۷) زمستان ۱۴۰۰، ص ۳۱-۴۶

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۲/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۳/۱۸

واکاوی نمودهایی از روایت تاریخ جایگزین در رمان تاریخی شاه بی‌شین

حکیمه ایزدی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، پردیس علوم انسانی و اجتماعی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران

h.izadi110@yahoo.com

محمدرضا نجاریان*، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، پردیس علوم انسانی و اجتماعی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد،

ایران.

reza_najjarian@yazd.ac.ir

چکیده

رمان شاه بی‌شین اثر محمداکظم مزینانی، روزنامه‌نگار و نویسنده معاصر ایرانی است. رمانی تاریخی که حوادث زندگی محمدرضا پهلوی را از زمان پادشاهی رضاشاه تا مرگ محمدرضا با زاویه دید دوم شخص، از نگاه محمدرضا پهلوی روایت می‌کند؛ این شخصیت دائم در ذهن خود در پی جواب به «چه می‌شد اگرهایی» است که می‌توانست علاوه بر زندگی خود، تاریخ سرزمینش را تغییر دهد و به تبع آن، سیر روایت تاریخی داستان را نیز دگرگون کند. کمتر رمانی است که به شیوه تاریخ جایگزین در ایران نگارش شده باشد. این نوع ادبی جدید می‌تواند تصویر تاریخی جهان را تغییر دهد و حوادث تاریخی خاصی که می‌توانست اتفاق بیفتد یا آرزوهای بزرگ و کوچکی که می‌توانست برای شخصیت اصلی به وقوع بپیوندد، تصور کند. گردآوری داده‌های این مقاله، به روش کتابخانه‌ای و بررسی اطلاعات به شیوه توصیفی تحلیلی انجام گرفته است. بنابر یافته‌های این مقاله، نویسنده با کشف نقطه انحراف از تاریخ واقعی و داشتن یک طرح مناسب، می‌تواند خط زمان داستان را بشکافد و روایت تاریخی تازه‌ای به وجود آورد. این جایگزینی در تاریخ به دو شیوه جایگزینی در «حوادث» و در «شخصیت» تاریخی نمود یافته است. نسبت شخصیت جایگزین به حوادث جایگزین در این اثر بیشتر است و حول رویدادهایی از جمله: تولد شخصیت، مرگ شخصیت، نوع مرگ و مسخ شخصیت بیان می‌شود.

کلیدواژه‌ها: رمان تاریخی، شاه بی‌شین، محمداکظم مزینانی، روایت تاریخ جایگزین، محمدرضاشاه.

*مسئول مکاتبات

یزدی، حکیمه، نجاریان، محمدرضا. (۱۴۰۰). واکاوی نمودهایی از روایت تاریخ جایگزین در رمان تاریخی شاه بی‌شین فنون ادبی، ۱۳ (۳)، ۳۱-۴۶

2322-3448 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

 <http://dx.doi.org/10.22108/liar.2021.127634.1983>

<https://dori.net/dor/20.1001.1.20088027.1400.13.4.2.7>

۱- مقدمه

اولین رمان‌ها با مضمون و محتوایی تاریخی به عرصه ادبیات داستانی وارد شدند. بیشتر پژوهشگران طلیعه رمان را با «دن کیشوت» اثر سروانتس اسپانیایی (۱۶۱۶-۱۵۴۷) مقارن می‌دانند؛ از آن زمان، حدود چهار قرن می‌گذرد؛ اما پیدایش رمان در ایران با نظرهای مختلفی همراه است. رمان «شاه‌یوسف یا ستارگان فریب خورده» از میرزا جعفر قراچه‌داغی و رمان «سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ» اثر زین‌العابدین مراغه‌ای از نخستین رمان‌های فارسی به شمار می‌آیند (آژند، ۱۳۷۴: ۱۲).

رمان تاریخی وسیله انتقال پندارهای اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و فکری مردم یک دوره از تاریخ است و زمینه‌ساز آشنایی با فرهنگ و تمدن یک ملت است. این نوع رمان، در ابتدا با هدف سرگرم‌کنندگی و آموزش تاریخ، برای مخاطبان نوشته می‌شد. اما با گذشت زمان، نویسندگان این نوع ادبی سعی می‌کردند در بازتولید سطح فرهنگ و تاریخ ملت خود قلم به دست گیرند و دیگر از پادشاهان و قهرمانانی سخن نگویند که بیشتر، بافته و ساخته تخیل والای آنهاست. در تعریف رمان تاریخی از نظر شپیلی، می‌توان گفت: «رمان تاریخی به معنی دقیق کلمه عبارت است از رمانی که واقعیت را نادیده نمی‌گیرد و از آن طفره نمی‌رود؛ بلکه با جزئی‌نگری بیشتری به آن می‌پردازد و بدان شاخ‌وبرگ می‌دهد. حوادث گذشته‌ای که در چنین رمان‌هایی ظاهر می‌شود، ممکن است با وضوح کم‌وبیش، با مسائل معاصر ربط پیدا کند. باین‌همه، مواردی که به آنها پرداخته می‌شود و انگیزه‌هایی که در ساختن داستان وجود دارد، صرفاً به زندگی و اوضاع و احوال معاصر مربوط نیست» (غلام، ۱۳۸۱: ۴۸). این تعریف از رمان تاریخی توانسته است بر تاریخی بودن رمان شاه‌بی‌شین صحنه بگذارد. رمان‌های تاریخی که به تاریخ معاصر، همراه با شخصیت‌های تاریخی حقیقی می‌پردازند، در نظر خواننده امروز ارزش بیشتری دارند؛ به این دلیل که خواننده خود شاهد بروز این‌گونه حوادث تاریخی، اجتماعی، سیاسی و... بوده‌اند و کنج‌کاوای زیادی برای کشف اسرار پشت پرده دارند. نویسندگان باید در بازگویی این‌گونه رویدادها از دانش و اطلاعات قابل توجهی برخوردار باشد؛ زیرا مخاطب، از حوادث، آگاه است و قانع‌کردن او نیازمند برهان و دلیل بسیار است (پارسی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۴۹).

در گذشته، ادبیات و داستان هسته تاریخ را تشکیل می‌دادند و از زمان ارسطو، قصه با تاریخ پیوند داشت؛ ولی امروزه این نویسنده است که تاریخ را می‌نویسد و در قالب داستان به خلق تاریخ می‌پردازد. به بیان ساده می‌توان گفت: داستان در گذشته ابزار بیان تاریخ بود؛ اما امروزه داستان خالق تاریخ است (محمدی فشارکی و خدادادی، ۱۳۹۱: ۹۴). از زمان ارسطو به این سوء تلقی غالب، از تاریخ و ادبیات این بود که مرز روشنی متون تاریخی را از متون ادبی جدا می‌کند و تاریخ و داستان دو مفهوم لزوماً متباین‌اند. ارسطو در رساله بوطیقا استدلال می‌کند که کار آفرینشگران ادبی، روایت امور، آن‌گونه که واقعاً روی داده‌اند نیست. خالق متون ادبی برخلاف تاریخ‌نویس وظیفه دارد رویدادها را آن‌گونه که ممکن است رخ دهد، روایت کند. داستان‌نویس با مددگرفتن از تخیل، روایتی درست می‌کند که در دنیای واقعی، هرگز به آن شکل معینی که در داستان شرح داده شده، حادث نگردیده است؛ اما بالقوه می‌تواند به انحاء گوناگون در زمان‌ها و مکان‌های متعدد رخ دهد (ارسطو، ۱۳۵۷: ۱۲۸). رمان تاریخی ژانری آمیخته از اختراع و واقعیت است. در نوشتن این رمان، نویسنده‌ای باید باشد که تاریخی کم‌وبیش دوری را بازسازی نماید؛ به این منظور یک‌سری مطالب غیرخیالی باید ضمیمه شود (این‌دورین، ۱۳۸۹: ۲۸).

۱-۱- روایت تاریخ جایگزین

رویکرد اساسی در تاریخ جایگزین، نوع ادبی خاصی را در تاریخ جهان به وجود آورد که بسیار جالب‌تر از آن تاریخ حقیقی است که گاهی باعث آزرده‌گی روح برای مخاطب می‌شود و گاهی یک ملت را از خود غمین می‌سازد. این شیوه نگاه به حوادث تاریخی به خلق رمان‌های تاریخی و سناریوهای بزرگ تاریخی منجر شده است. «تاریخ جایگزین عموماً در آثار تخیلی یا در ساختار روایت‌ها و یا در قالب مقاله یا آثار غیر داستانی به وجود آمد. این تاریخ جدید در قسمتی از طرح یا تصویر جهان تغییر ایجاد کرد و این تغییر در بعضی نقاط تاریخی به شکل‌گیری حوادث خاصی منجر شد که می‌توانست اتفاق بیفتد، اما در گذشته واقعی رخ نداده

بود» (دهقان، ۱۳۹۴: ۸۵). پیشینه این روش تفکر طولانی نیست و در جهان غرب نیز بحثی جدید است. نخستین مقالات جدی در این زمینه در مجله معتبر تاریخ و نظریه منتشر گردید و تعدادی از مورخان دانشگاهی به این شیوه نگرش به حوادث تاریخی علاقه‌مند شدند؛ البته نگاه متفاوت به حوادث تاریخی بعد از جنگ جهانی دوم ایجاد شد (همان).

نمونه این نوع رمان تاریخی به این سبک نگارش، *رمان ۶۳/۱۱/۲۲* اثر «استیون کینگ» است؛ در این داستان، جان اف کندی برخلاف تاریخ واقعی از سوء قصد، جان سالم به در می‌برد و رمان بر همین اساس روایت می‌شود. در واقع در سبک تاریخ جایگزین نویسنده نظر خود را این‌طور بیان می‌کند که اگر یک رویداد تاریخی خاص نتیجه متفاوتی داشته باشد تا چه اندازه شاهد تغییرات متفاوتی خواهیم بود. رمان دیگری به نام *مبادا تاریکی سقوط کند* نوشته آل. اسپراگ دی کمپ است که در سال ۱۹۳۹ منتشر شده است (دیباچه، بی‌نا، ۱۳۹۸: ۶).

همان‌طور که خصلت بارز داستان، کنجکاوی برای این است که بخواهیم بدانیم بعد چه اتفاق می‌افتد؟ (میرصادقی، ۱۳۸۶: ۲۲) و همین پرسش ذهن مخاطب را وادار به دانستن ادامه روایت می‌کند؛ کنجکاوی برای جواب سؤال «چه می‌شد اگر»، سبب خلق آثاری می‌شود که نویسنده را راغب می‌کند وارد داستان شود و خالق اثری تاریخی تخیلی باشد. روایت تاریخ جایگزین دریچه‌ای برای توجه به گذشته و کشف جوابی برای «چه می‌شد اگرها» است؛ اگرهایی که حوادث تاریخی جدیدی را خلق می‌کند و تحلیلی متفاوت از اتفاق‌هایی که در نتیجه حادثه‌ای خاص رخ داده ارائه می‌دهد. پرسش تاریخی و فلسفی «چه می‌شد اگر؟!»، این قدرت را به نویسنده می‌دهد تا هنرنمایی کند و تقدیری تازه به وجود آورد؛ تقدیری برخلاف حوادث و رویدادهای تاریخی شناخته‌شده و متعارف؛ شاید در آغاز به بی‌اهمیتی آن اشاره کنیم، اما در داستان و ساخت رمان معجزه می‌کند.

یکی از این رمان‌های تاریخی، رمان شاه بی‌شین اثر محمدکاظم مزینانی است. این رمان تاریخی دارای ابزاری است که با استفاده از این شگرد داستان‌پردازی می‌تواند به چندین رمان تاریخی با شیوه روایت تاریخ جایگزین تبدیل شود.

۲- پیشینه پژوهش

برای ورود به بحث رمان تاریخی و آشنایی با پیشینه دقیق رمان تاریخی در اروپا، می‌توان به فصل اول کتاب *رمان تاریخی اثر گئورگ لوکاج* (۱۳۹۳: ۱۵-۳۱) و در مورد چگونگی ورود این ژانر به ایران، به مقدمه کتاب *پیدایش رمان فارسی اثر کریستف بالائی* (۱۳۷۷: ۵۰-۹) رجوع کرد. اما پرداختن به ژانر تاریخ جایگزین در حوزه تاریخ و داستان‌تازگی دارد؛ به‌طوری که هنوز این مفهوم برای محققان این حوزه ناشناخته است و تاکنون تألیفاتی که به این نام در داستان‌های زبان فارسی باشد، وجود ندارد. تنها منبع تئوری و مقدماتی در زمینه شناخت و توصیف تاریخ جایگزین، مقاله‌ای با عنوان «*تحلیل رویدادها به روایت تاریخ جایگزین*» به قلم دهقان (۱۳۹۴) است. این پژوهش که بیشتر حول موضوع تاریخ‌نگاری جایگزین می‌گردد، به ما کمک کرد تا به تعریفی جامع از این نظریه نوظهور دست یابیم و با استفاده از اصول و تئوری‌های تعریف‌شده، روایت‌هایی ادبی را بشناسیم که توانایی تبدیل به این شگرد هنری را دارند.

تحقیق در رمان پرمخاطب شاه بی‌شین، همراه با مطالبی پراکنده و کوتاه در سایت‌هایی مانند باشگاه خبرنگاران و نشست‌های کوتاه علمی با حضور نویسنده اثر شکل گرفته است؛ مانند اولین نشست آینه‌بندان که جلساتی با عنوان «نگاه تازه به جهان داستان» است؛ این نشست با حضور یوسفعلی میرشکاک و حسن محمودی و محمد کاظم مزینانی تشکیل شد که به نقد محتوایی و ساختاری رمان شاه بی‌شین پرداختند. به گفته محمودی رمان شاه بی‌شین تاریخ مصرف ندارد و رمانی فرازمانی و مکانی است؛ به اعتقاد یوسفعلی میرشکاک، مزینانی با نگاه رئالیسم جادویی به این اثر توانسته است گام مهمی در بومی‌کردن رمان بردارد؛ البته به نظر نگارنده این نظرات جای بحث و بررسی دارد که در این مقال نمی‌گنجد. *گودرزی و اسطیری*

(۱۳۹۰) نیز تحلیل و نقد کوتاهی از این رمان نوشته‌اند.

پژوهش‌های دیگری با عنوان پسامدرنیسم انجام گرفته که زیرمجموعه آن، شگرد داستانی «فراداستان تاریخ‌نگارانه» است که شباهت‌هایی با روایت تاریخ جایگزین دارد؛ داستان کوتاه «میزگرد» اثر سیمین دانشور در مجموعه‌داستان/از پرنده‌های مهاجر بپرس تقریباً به این شیوه نوشته شده است. در تحلیلی که پاینده در مقاله‌ای ارائه داده است، از این شگرد داستانی، به رویکرد پسامدرنیستی تعبیر می‌کند. او این شیوه داستان پردازی را نامتعارف می‌داند و این نوع روایت را نوعی زمان‌پریشی می‌نامد (پاینده، ۱۳۸۶: ۱). غلامرضا پیروز در مقاله‌ای که در مورد رمان تاریخی «مارمولکی که ماه را بلعید» نوشته است، بنابر نظریه لیندا هاجن شگردهای تبدیل یک رمان تاریخی به «فراداستان تاریخ‌نگارانه» را بیان می‌کند (پیروز، ۱۳۹۳: ۱۶۵). رمان‌های نامبرده، مؤلفه‌هایی از تاریخ جایگزین دارند؛ اما نباید این عناوین را با تاریخ جایگزین یکسان تصور کرد؛ زیرا درصد تخیلی بودن و وجود طنزپردازی در این آثار بالاست و نسبت به روایت تاریخ جایگزین غیرملموس و متفاوت هستند. میرعابدینی در مقاله‌ای با عنوان «بازآفرینی تاریخ به شکل رمان تاریخی» (۱۳۶۵) با تحلیل رمان توفان در مرداب نوشته لئوناردو شیاشا از جعل تاریخ و تغییر آن سخن می‌گوید. این برداشت از تاریخ به نظر منتقدانی مانند دی بلازی و جوزپه ولای که تخیل و جعل خلاق را پسندیده‌اند، با روایت تاریخ جایگزین شباهت دارد و یکسو هستند؛ اما تاکنون پژوهشی جامع درباره تحلیل حوادث تاریخی رمان شاه بی‌شین از نظرگاه روایت تاریخ جایگزین دیده نشده است.

۳- چهارچوب نظری

۳-۱- معرفی رمان شاه بی‌شین

رمان شاه بی‌شین اثر محمدکاظم مزینانی (۱۳۴۲)، اولین اثر داستانی او برای بزرگسالان است. این رمان دوازده‌بار تجدید چاپ شده است و در یازدهمین جشنواره شهید غنی‌پور از سوی سازمان تبلیغات اسلامی کتاب برگزیده سال شد. او رمان مکمل دیگری با عنوان *آه با شین* منتشر کرده است که موضوع آن نیز تاریخی است. مزینانی خبر از نگارش رمان سومین خود می‌دهد تا این سه‌گانه پیرامون شاه و تاریخ و مسائل آن دوران تکمیل شود. او سعی کرده است در اغلب رمان‌هایش، تاریخ را به نفع ادبیات مصادره کند؛ در صورتی که اغلب نویسندگان، ادبیات را به نفع تاریخ مصادره کرده‌اند؛ مزینانی در رمان شاه بی‌شین به دنبال اصالت دادن به تاریخ نیست، بلکه لحظه‌های زیست‌شده نسل خود را در شهرستان‌هایی از ایران به تصویر می‌کشد (رضایی، ۱۳۸۹: ۲).

فضای این رمان تاریخی، در اتاق عمل بیمارستان المعادی قاهره، حین جراحی کبد محمدرضا شاه شکل می‌گیرد. داستان با یک «عقب‌گرد» از پنجره اتاق محمدرضاشاه در بیمارستان المعادی قاهره به ایران و دوران سقوط سلطنت قاجاریه و بر تخت نشستن رضاشاه برمی‌گردد. صدای چکمه‌های پدرش خبر از نقل مکان و وارد شدن به یک زندگی تازه را در گوش او طنین‌انداز می‌کند. حوادث تاریخی با توصیفات دقیق و نگاه ناتورالیستی به اشخاص تاریخی زمان قاجار بیان می‌شود، راوی این انتقال حکومت، یک کودک هفت‌ساله است. نام برخی اشخاص تاریخی در این اثر و در لفافه‌ماندن نام برخی دیگر به صلاح دید نویسنده است.

گاهی اپیزودهای تاریخی و حتی سمبولیک و نمادین وارد داستان می‌شوند؛ تا هم جنبه رئالیستی اثر حفظ شود و هم اختلاف سطح زندگی مردم و دربار مشخص شود. همان‌طور که «لوکاج»، شاخص اثر رئالیستی را ابداع شخصیت نوعی می‌داند» (خاتمی: ۱۳۸۵: ۱۰۲)؛ این شخصیت‌های تپیک بیشترین هم‌ذات‌پنداری را با مخاطب دارند. درحالی‌که شخصیت اصلی که موجی از تضاد در رفتار و کردارش دیده می‌شود، فاقد چنین حسنی است. رضاشاه تصمیم می‌گیرد، محمدرضا را برای انجام تحصیلات عالی به سوئیس بفرستد تا ولیعهدی باسواد را جانشین خود کند؛ اگرچه افراد خاندان سلطنتی، علیرضا

برادر محمدرضا را برای این امر شایسته‌تر می‌دانستند. محمدرضا بعد از پنج‌سال با پشت سر گذاشتن اتفاقات کوچک و بزرگی که در سوئیس برای او رخ داد، به وطن بازمی‌گردد. او متوجه تغییرات ظاهری زیادی در کشور می‌شود و از این امر تعجب می‌کند. در همان بدو ورود به ایران، رضاشاه موضوع خواستگاری فوزیه، خواهر پادشاه مصر را بیان می‌کند و بعد از مدت کوتاهی جشن ازدواج فوزیه و محمدرضا در تهران برگزار می‌شود. همه منتظر دیدن ولیعهد جدید هستند؛ اما فوزیه دختری را باردار است که خوشایند هیچ‌یک از افراد خاندان سلطنتی نیست و از او تقاضای باروری دوباره می‌شود. فوزیه از نگاه‌ها و رفتارهای این‌چنینی ناراحت می‌شود و ارتباطش را با خانواده شاه کم می‌کند. در این بحبوحه، جنگ جهانی دوم رخ می‌دهد. رضاشاه فریب قدرت و سیاست را می‌خورد و از پادشاهی خلع می‌شود، به جزیره موریس تبعید می‌شود و طبق توافق، محمدرضا، شاه ایران می‌شود. فوزیه نیز از ایران می‌رود و درخواست طلاق می‌دهد. ایران در یک بلبشوی سیاسی قرار می‌گیرد. فوزیه از محمدرضاشاه جدا می‌شود و شهنواز دختر فوزیه در ایران می‌ماند. بعد از این جدایی، زندگی محمدرضا با ثریا - که یک دورگه آلمانی ایللیاتی است - آغاز می‌شود. او از این ازدواج بسیار خرسند است. اوضاع هم کمی بهتر شده است و همگی منتظر آمدن ولیعهد هستند؛ اما این خوشبختی پایدار نیست؛ ثریا زنی عقیم است و باردار نمی‌شود، ثریا زمانی که شاه را در فشار می‌بیند و از طرف خانواده و اطرافیان مورد هجمه قرار می‌گیرد، از او درخواست طلاق می‌کند. محمدرضا اصلاً به این جدایی رضایت نمی‌دهد؛ زیرا او عاشق ثریاست و دلش نمی‌خواهد به خاطر داشتن ولیعهد از او جدا شود؛ از همین جاست که محمدرضاشاه از سرنوشت و اوضاع به‌وجودآمده شکایت می‌کند و در آرزوی «چه می‌شد اگرهایی» می‌ماند که می‌توانست تقدیر او را عوض کنند.

پس از رفتن ثریا، اوضاع مملکت بهتر می‌شود و کم‌کم ایران ثروتمند و شاه ایران قدرتمند می‌شود. مدتی بعد شهنواز، مدرس درس فرانسه‌اش، را به شاه پیشنهاد می‌دهد. باوجود اختلاف سنی زیادی که بین آنها وجود داشت، فرح قبول می‌کند. در همین زمان فواره قدرت کم‌کم به سرایشی شیشه‌ای خود نزدیک می‌شود. بیماری پادشاه به او حمله می‌کند؛ اما پنهان از چشم محمدرضا، فقط همسر و پزشکش از این اتفاق اطلاع دارند و او همچنان به کارها و مشغله‌های فراوان مملکت‌داری و خوش‌گذرانی‌های بی‌حد و نامتعارف ادامه می‌دهد، البته زیر نظر وزیر دربار که لقب غلام خانه‌زاد را برگزیده است. این بیماری مرموز به جان غلام خانه‌زاد نیز می‌افتد و زودتر از شاه، جان وزیر را می‌گیرد. سرطان پیشرفت کرده است. اوضاع جسمی و روحی شاه مساعد نیست. هم‌زمان با این اتفاق، فریاد نارضایتی از اوضاع و مرگ بر شاه مردم بلند می‌شود. او این اعتراضات را باور می‌کند و می‌داند که این اعتقاد در جان مردم ریشه دوانده است و کنده‌شدنی نیست. با این شرایط او راه چاره‌ای جز فرار از این مخمصه انتخاب نمی‌کند. او هیچ‌وقت نفهمید که چرا مردم به خیابان‌ها ریختند و چرا او تصمیم به ترک وطن کرد «ای کاش آن روز نحس فرار از کشور هیچ‌گاه رخ نمی‌داد ... (مزینانی، ۱۳۹۶: ۳۵۲). او به مصر می‌رود؛ درمی‌یابد که همیشه به روی او باز است. شرایط سخت است. از ایران دستور قتل او صادر شده است و اگر کشوری پذیرای او شود، سرنوشت خوبی ندارد. در هیچ‌کجای دنیا جایی ندارد. آواره کشورهای مختلفی می‌شود تا بالاخره در کشور مصر او را برای درمان می‌پذیرند؛ اما جراحی او بی‌نتیجه است. در صفحات پایانی کتاب از زبان روح محمدرضا صحنه مرگ او تشریح می‌شود.

شاه بی‌شین از آنجاکه رمانی براساس زندگی یک شخصیت حقیقی تاریخی است و روی طناب نازکی بر فراز یک پرتگاه راه می‌رود، نویسنده ناچار است تعادل اثر خود را به‌گونه‌ای حفظ کند که از هیچ‌طرف پرتاب نشود. او از یک‌سو در خطر سقوط به ورطه خیال‌پردازی کاذب درباره شخصیتی که تاریخ او را به‌خوبی می‌شناسد و از سوی دیگر در خطر سقوط به ورطه زندگی‌نامه‌نویسی است که به نظر می‌رسد نویسنده موفق شده است به سلامت از روی این پرتگاه بگذرد و رمانش را به سرانجام برساند (اسطیری، ۱۳۹۱: ۲۲). مزینانی در اولین تجربه رمان‌نویسی، سراغ موضوعی بسیار حساسیت‌برانگیز رفته است؛ به این دلیل که شخصیت اصلی داستان، پادشاهی است که اکثر مخاطبان از زمان آن پادشاه خاطره دارند. بنابراین این رمان

چندان شباهتی به نوشتن یک رمان تاریخی در مورد یک پادشاه قدیمی و نادیده ندارد (نک. گودرزی، ۱۳۹۰: ۶۵).
شاه بی‌شین طراز تازه‌ای از رمان انقلاب را عرضه می‌کند و طبیعی است که مثل هر نوآوری در ابتدا با دیدۀ تردید نگرسته شود (اسطیری، ۱۳۹۱: ۴)؛ اما برخی این رمان را رمان انقلاب نمی‌دانند، بلکه رمان پهلوی و شاه می‌نامند (شاکری، ۱۳۹۵: ۱).

۳- بحث اصلی

بحث اصلی ما غیر از معرفی و تحلیل رمان تاریخی شاه بی‌شین، تلاشی برای جست‌وجوی نمودهایی از تاریخ جایگزین در این اثر است. به این منظور ابتدا به تحلیل عناصر اصلی در ساخت یک تاریخ جایگزین می‌پردازیم و پس از آن مؤلفه‌هایی را بررسی می‌کنیم که در این رمان کمک می‌کند تا جایگزینی تاریخ شکل بگیرد.

۳-۱- عناصر اصلی در تاریخ جایگزین

نقطه انحراف: «به‌طور ساده نقطه‌ای است در تاریخ‌های جایگزین که آن نقطه انحراف از تاریخ واقعی در یک دنیای جایگزین متفاوت ایجاد می‌شود و در موازات دنیای ما به‌طور سربالا می‌رود تا با نقطه انحراف مطابقت کند تا آن زمانی که آن تاریخ متفاوت شود و در یک سیر جایگزین تاریخی سرپایین می‌شود. این نقطه انحراف به‌آسانی قابل شناسایی است و تمام تفاوت‌های دیگر به‌طور طبیعی از آن نشئت می‌گیرد» (دهقان، ۱۳۹۴: ۹۹). نقطه انحراف در رمان شاه بی‌شین به دو صورت تخیلی و حقیقی رخ می‌دهد؛ بدان‌گونه که در بخشی از رمان که مربوط به تاریخ جایگزین «مسخ شخصیت» یا «تولد و مرگ شخصیت» است، به‌صورت تخیلی اتفاق می‌افتد؛ زیرا تولد، مرگ و نوع آن مربوط به تقدیر زندگی است و فرد به هیچ‌عنوان در بخش قضا و قدر دخالت ندارد و تغییر در این زمان‌ها در ابتدا به‌آسانی قابل شناسایی و تحول است؛ اما همین‌که در تاریخ داستانی ما تغییر ایجاد کرد، تفاوت‌ها و تحولات تاریخی منبث از آن به‌سرعت تغییر می‌کنند. در آن بخشی که مربوط به نوع زندگی شخصیت است، تاحدی حقیقی و منطقی است؛ زیرا داستان دچار تحولات بنیادی و غیرقابل تصور نمی‌شود.

طرح: «طرح یا سناریو معمولاً به یک تاریخ تصور شده از یک دنیای جایگزین برمی‌گردد؛ از آنجاکه تاریخ‌های جایگزین مانند رمان‌ها یا داستان‌های کوتاه، داستان‌های ساختگی روایی نیستند. سناریو یک واژه کلی‌تر است که شامل هر تاریخ جایگزین فرضی می‌شود؛ حتی اگر به‌طور ساده به‌عنوان یک لیست از حوادث یا به‌عنوان یک کتاب تاریخ جعلی یا طرح کلی یک عقیده منظور گردد» (montgomerie, AH, 2001: P6). در این زمینه، رمان و داستان به علت زبان روایی که در داستان به آن پرداخته شده است، نقطه قوتی محسوب می‌شود که دارای طرح و سناریو منطقی است.

خط زمان: خط زمان یک نام برای هر مسیر منحصر به فرد از تاریخ است. تاریخ ما یک خط زمان است؛ درحالی‌که تاریخ یک دنیای جایگزین یک خط زمان جایگزین است (ibid). از هر زمانی می‌توان شروع به بیان تاریخ جایگزین کرد؛ برای نمونه از خط زمان تولد محمدرضا- به این صورت که اگر هر دو کودک پسر به دنیا می‌آمدند، امتیاز ولیعهدی به چه کسی می‌رسید؟ یا اگر در زمان کودکی محمدرضا که انواع بیماری‌ها را تجربه کرد و جان سالم به در برد، چنین نمی‌شد و در اثر ابتلا به یکی از این بیماری‌ها در طفولیت از دنیا می‌رفت، مسیر داستان عوض می‌شد و تاریخ جایگزین اتفاق می‌افتاد. یا تغییر در زمان‌های تاریخی دیگری مانند: ترور محمدرضا در دانشگاه تهران یا ازدواج نکردن با فرح و پسر دار نشدن او- تمام این اتفاقات و رخ‌دادن آنها خط زمان داستان را تغییر می‌دهد.

۳-۲- مسائل تاریخ جایگزین

تاریخ جایگزین علاوه بر تأثیرات کلی که در تاریخ یک کشور می‌گذارد و بیشتر مربوط به حوادث تاریخی می‌شود. با محوریت قرار دادن شخصیت‌های کلیدی در تاریخ نیز می‌تواند یک روایت ادبی در حوزه رمان تاریخی، با ژانر جایگزین خلق کند. بیشترین موضوعاتی که در تاریخ جایگزین مطرح می‌شود شامل حوادثی است که تغییر در آنها می‌تواند به تغییر بنیادی در مسائل سیاسی و نظامی جهان امروز منجر شود. مسائلی که سرنوشت تاریخ را به سمت و سویی دیگر رهنمون می‌گردد (دهقان، ۱۳۹۴: ۸۷).

۱-۲-۳- تاریخ جایگزین در حیطه حوادث تاریخی

تغییر حوادث در این رمان گاه از زبان شخصیت اصلی روایت می‌شود و گاهی راوی دوم شخص است. برای نمونه صحنه ترور شاه در دانشگاه تهران را دخالت نیروی غیبی می‌داند و بیان می‌کند: «اگر دخالت نیروهای غیبی در کار نبود و آخرین گلوله در اسلحه گیر نمی‌کرد، تو امروز زنده نبودى تا اراضی کشاورزی را میان دهقانان بینوا قسمت کنی...» (مزینانی، ۱۳۹۶: ۱۱۰). این اتفاق و تحقق عکس ماجرا می‌توانست خط زمان داستان را به سمت دیگری تغییر دهد. اگر در این حادثه محمدرضاشاه کشته می‌شد، سرنوشت تاریخی ایران چه تغییری می‌کرد؟ چه کسی جایگزین او می‌شد؟ اگر قطع نخاع می‌شد، روند داستان و زندگی او به چه سمتی می‌رفت؟ «تاریخ جایگزین به تخیلی نیاز دارد که جهان را به‌صورت واقعی توصیف کند این جهان واقعی تخیل‌شده شبیه به جهان ما با تعدادی از نقاط ویژه تاریخی است» (Mayer: 2010: 3).

در جایی دیگر در مورد شورش و تظاهرات مردم می‌گوید: «اصلاً چرا باید مردم به خیابان‌ها می‌ریختند و برای تصحیح اشتباهات من دست به انقلاب می‌زدند؟ آیا این دربه‌دری‌ها و مصائب و حقارت‌ها که من و خانواده‌ام می‌کشیم، تصویری از آینده مردم این آب و خاک نیست؟» (مزینانی، ۱۳۹۶: ۳۵۱).

این «چه می‌شد اگرهای» تاریخی از زبان شخصیت محمدرضاشاه، مسیر جدیدی را در داستان جدیدی نشان می‌دهد. در این حادثه تاریخی اگر مردمی که به خیابان‌ها ریخته بودند در افشاگری و پشیمانی محمدرضا از مملکت‌داری، تغییر عقیده می‌دادند و به او فرصتی دوباره می‌دادند، شاید اوضاع مملکت تغییر می‌کرد و جنگی رخ نمی‌داد؛ به مردم رسیدگی می‌شد یا شاید برعکس، اوضاع امنیتی بدتر از قبل ادامه می‌یافت.

شاه لحظه تاریخی خروج از ایران را بدترین تصمیم می‌داند و با یک حالت جریان سیال ذهنی می‌گوید: «یاد آن روز نحس و نجس می‌افتی. روز پرواز واپسین از فرودگاه مهرآباد. ای کاش پاهایت قلم می‌شد تا روی پله‌های هواپیما پا نمی‌گذاشتی» (همان: ۳۶۴). از دیگر نمونه‌های جایگزینی تاریخ، همین صحنه تاریخی است که اکثر مردم از فرار شاه و فرح در ذهن خود دارند. شاه در یک واگویه شخصی آرزو می‌کرد «چه می‌شد اگر» این اتفاق نمی‌افتاد و من هرگز دست به چنین اقدامی نمی‌زدم. شاید در آن شرایط ارتش می‌توانست مردم را آرام کند و حکومت من پایدار می‌ماند.

۲-۲-۲- تاریخ جایگزین در حیطه شخصیت تاریخی

این نوع روایت تاریخ جایگزین، هم‌ذات‌پنداری و همراهی عمیقی با مخاطب ایجاد می‌کند؛ گاهی شخصیت‌هایی در داستان هستند که نویسنده را قادر می‌سازند به وسیله کاوش در مخیله قهرمان خود و بدون وقوع وقایع عینی و فعالیت‌های واقعی، استعدادهای او را بپروراند. بدین صورت که آدم‌های داستان را از دایره زمان و مکان بیرون می‌گذارد و حالات درونی را بر واقعیت عینی تفوق می‌بخشد (پرهام، ۱۳۶۲: ۶۳). مرگ یا زندگی شخصیت‌های مطرح تاریخی در جواب «چه می‌شد اگرها» با محوریت اشخاص تاریخی بیشتر در تغییر در شخصیت‌های تاریخی است که این تغییر یا نسبت به خود شخص انجام می‌پذیرد یا نسبت به اعمال و کردار شخص مورد نظر یا نسبت به مسائل مهمی که وجود آن شخص در آن حادثه تأثیرگذار بوده است. در رمان شاه بی‌شین در قسمت جایگزینی شخصیت تاریخی چهار عامل تولد شخصیت، مرگ شخصیت، نوع زندگی و مسخ شخصیت مؤثرند.

الف) تاریخ جایگزین در تولد شخصیت تاریخی

این نمونه از تاریخ جایگزین می‌تواند موضوع اکثر رمان‌های تاریخی واقع‌گرا قرار بگیرد. منظور از واقع‌گرا داستان‌هایی است که اغلب اشخاص تاریخی که در داستان بدان‌ها اشاره شده و نامی از آنها برده شده، حقیقی است و تقریباً در همان حوادث تاریخی حقیقی به روی صحنه نمایش رمان در حال ایفاکردن نقش هستند. رمان شاه بی‌شین به‌خوبی با جایگزین کردن این موضوع به قوه تخیل مخاطب امکان پرواز در دنیایی خارج از این حقیقت تاریخی را می‌دهد. مثلاً اشرف،

خواهر همزاد شاه، در دیالوگی با محمدرضا شاه چنین می‌گوید: «اگر من چند دقیقه زودتر از تو به دنیا می‌آمدم، چه اتفاقی می‌افتاد؟ - خنگ خدا اگر زودتر از تو به دنیا می‌آمدم، الان بنده یک ولیعهد باجذبه بودم و جناب‌عالی یک دختر باکره» (مزینانی، ۱۳۹۶: ۲۱). همین دیالوگ شخصیت اشرف، بهترین روش برای خلق رمانی است که با ایجاد یک نقطه انحراف در تاریخ دوران پهلوی، دست به تغییر شخصیت و خصوصیات اخلاقی دو کودک می‌زد. بدین صورت که محمدرضا را پسری باجذبه و متعصب معرفی می‌کرد و اشرف را دختری نجیب و سر به راه. آیا این جایگزینی می‌توانست خط زمان رمان باشد؟ اشرف در جای دیگری از دختر، متولد شدن خود ناراضی است و از زبان راوی داستان چنین اظهار می‌کند:

باین حال از اینکه دختر به دنیا آمده ناراضی است و ناراضی‌اش را هم به شکل‌های گوناگون بروز می‌دهد. با حسادت و رفتار جسارت‌آمیز، درست برخلاف تو که همیشه از نگاه دیگران گریزانی و آرام و درون‌گرا. او عاشق شلوغی است و هر لحظه ممکن است شاخ تازه‌ای بترشد (همان: ۳۴).

همچنین در جای دیگر، اشرف با ناراحتی از زن آفریده شدنش می‌گوید: «محمدرضا می‌بینی چقدر بدبخت و بیچاره‌ام؛ فقط به خاطر اینکه دختر به دنیا آمده‌ام کاش می‌شد...» (همان: ۳۴). تکرار پی‌درپی و فراوان این انگاره‌های ناروا به ساختارزدایی در ذهن مخاطب منجر می‌شود و به دنبال آن تاریخ جایگزین را به ارمغان می‌آورد.

ب) تاریخ جایگزین در نوع زندگی شخصیت تاریخی

در این نوع تاریخ جایگزین، می‌توان با تصور کردن شخصیت تاریخی محمدرضا شاه به عنوان انسانی معمولی و عادی و به دور از فره پادشاهی یک زندگی رمانتیک با پایان شاد را برای او متصور شد. موضوعی که بیشترین اتفاق نظر را از زبان اشخاص تاریخی در این رمان شامل شده است. این جایگزینی ممکن است ژانر داستان‌گویی از رئالیست را به رمانتسم تغییر دهد و خوانندگان بیشتری را به خود جذب کند. در این صورت مخاطب با فراغ‌بال در دنیایی شیرین و به دور از اتفاقات تلخ و حوادث تکان‌دهنده شاهد صحنه‌های رویایی یا حتی ساده و صمیمی است. آرزوها و تصوراتی که در ذهن خلاق شخصیت‌های تاریخی داستان رخ می‌دهد، داستان جدیدی خلق می‌کنند که در پرواز دادن قوه تخیل مخاطب نیز تأثیرگذار است. روایتی تازه از زندگی شخصیت اصلی، «چه می‌شده‌ای» که اگر اتفاق می‌افتاد، دنیای متفاوتی به نمایش درمی‌آمد. بیشتر این اتفاقات نسبت به پادشاهی محمدرضا شاه است که بهتر است بگوییم به پادشاهی نرسیدن او و یک زندگی معمولی بدون کار زیاد، استرس قدرت و شهرت و درگیر سیاست و مملکت‌داری شدن را آرزو می‌کند. نمونه‌ای از این «چه می‌شد اگرها» از زبان فرح است. زمانی که محمدرضا را روی تخت بیمارستان المعادی قاهره در حال جان‌دادن تدریجی می‌بیند، با خود می‌گوید:

شاید اگر آن درخت در آن خانه نرویده بود، شوهر تو الان در بیمارستان المعادی قاهره روی این تخت سرد فلزی نخواستیده بود. شاید وکیلی بود در کشور سوئیس در حال قدم زدن با نوه‌اش در کنار دریاچه لوزان یا مزرعه‌دار بزرگی در یکی از کشورهای آمریکای مرکزی مشغول تماشای گندم‌زارهای بیکران هنگام غروب خورشید... (مزینانی، ۱۳۹۶: ۱۳۵).

فرح تک‌درخت توت را عامل به قدرت رسیدن محمدرضا می‌داند که در صورت نبودن آن، محمدرضا می‌توانست یک زندگی دیگر را بدون دغدغه و درد کشیدن تجربه کند. این اپیزود عاشقانه در متن داستان، مربوط می‌شود به درخت توتی که سبب آشنایی رضاشاه با مادر محمدرضا شاه، تاج‌الملوک شد:

اصلاً اصل و ریشه این خاندان نه انسانی است که نباتی و نه نیاکانی فره‌مند، که به یک درخت شاه توت تنومند می‌رسد؛ درختی که در خانه دخترانگی تاج‌الملوک (مادر شاه) قرار داشت در یک روز که یک نظامی قزاق قد بلند - از زیر دستان پدرش برای تکاندن توت‌های رسیده و شیرین - روی درخت رفته بود، آن دختر را دید و او را پسندید و به راستی اگر آن درخت شاه‌توت در آن خانه نبود، چه می‌شد؟ آیا سرنوشت و کشور و یک ملت تغییر نمی‌کرد؟ (همان: ۱۳۴).

جریان آشنایی رضاشاه با مادر شاه است و فرح همانند رئالیسم جادویی، این درخت و نبات را عامل به قدرت رساندن پادشاهی محمدرضا می‌داند و در تصورات خود خیال می‌کند که اگر این درخت شاه‌توت نبود، پادشاهی محمدرضا نیست و محال بود و به کسی دیگر واگذار می‌شد. متن رمان به‌خوبی گویای به ریل انداختن ذهن خواننده در دنیای دیگری است؛ در سرنوشتی دیگر و اشخاصی دیگر. آیا همین نقطه می‌تواند خط زمان رمان را جابه‌جا کند و مسیر تاریخی آن را در سیر تاریخ جایگزین به‌سوی دیگری برود؟

نمونه دیگر این جایگزینی تاریخی را می‌توان از حادثه‌ای دیگر که در سوئیس رخ داد ادامه دهیم. داستان تا آنجا پیش می‌رود که محمدرضا، در مقام ولیعهد رضاشاه برای تحصیل به سوئیس می‌رود؛ اما در آنجا به‌خاطر رفتار غیراخلاقی که انجام داد و البته از چشم رضاشاه دور ماند. در این شرایط نقطه عطف داستان برای تاریخ جایگزین هموار می‌شود و از این نقطه تاریخی، سمت‌وسوی داستان به‌سوی دیگری می‌رود؛ بدین‌صورت که اگر رضاشاه از این ماجرا مطلع می‌شد، به‌سادگی از این قضیه نمی‌گذشت و همین اقدام را بهانه‌ای قرار می‌داد که محمدرضا از ولیعهدی معزول شود و برادرش علیرضا که از لحاظ اخلاقی بیشتر به پدرش شباهت دارد، به جانشینی انتخاب شود. در این شرایط، مملکت‌داری و اوضاع ایران تغییر می‌کرد. رمان دارای دو برهه می‌شد؛ قسمتی از آن ایران بدون محمدرضا را تصویر می‌کرد و قسمتی دیگر محمدرضای مقیم سوئیس را به نمایش می‌گذاشت و زندگی معمولی که آرزوی او بود. این آرزوی زندگی معمولی داشتن در جاهایی دیگر از زبان محمدرضا شاه عنوان شده است؛ زمانی که کودتا شکست می‌خورد و او با ثریا از کشور بدون هیچ‌چیزی از ایران فرار می‌کند: «دست در دست ثریا زیر سایه چناری می‌ایستی و آه می‌کشی: کاش می‌شد در یکی از کشورهای آمریکای مرکزی مزرعه‌ای بخریم و همان‌جا زندگی کنیم و در کنار بچه‌هایمان از زندگی لذت ببریم» (مزینانی، ۱۳۹۶: ۷۴) و در جای دیگری می‌گوید: «این زن لایق سرنوشتی نیست که تو برایش رقم زده‌ای. اگر سرنوشتش با تو گره نخورده بود، چه بسا الان مانند طاووسی در خیابان‌های اروپا می‌چمید و از زندگی خود لذت می‌برد» (همان: ۸۱).

ج) مسخ شخصیت تاریخی

خط زمان در تاریخ جایگزین یکسان نیست. نمونه‌هایی از ساخت روایت تاریخ جایگزین، دارای رگه‌هایی از سوررئالیسم و رئالیسم جادویی است. مخصوصاً تعدادی از رمان‌های تاریخی تخیلی با استفاده از چنین روشی تفاوت اندکی با قانون‌های فیزیکی ما دارند. در این داستان‌های تاریخی به‌روش تاریخ جایگزین به زمان‌هایی اشاره می‌کنند که هم‌اکنون طی شده‌اند؛ با اینکه با نگاه به آینده نگاشته شده‌اند، چنین داستان‌هایی به‌مثابه حدس‌هایی برای آنچه که شاید در آینده پیش بیاید، نوشته شده‌اند. نوع دیگری که می‌تواند در تاریخ جایگزین رخ نماید، داشتن حوادث و اشخاص تاریخی فراانسانی و فراواقعی است. در این جنبه از تاریخ جایگزین می‌توان به‌سمت تخیلی کردن رمان پیش رفت. بدین صورت که شخصیت تاریخی را به یک موجود دیگر تبدیل کرد؛ یعنی نوعی از مسخ در این شخصیت رخ بدهد.

داستان به همان شیوه تاریخی که معلوم حال خوانندگان است، پیش می‌رود. محمدرضا بر مسند قدرت می‌نشیند و پادشاهی می‌کند؛ ناگهان همان‌طور که آرزو می‌کند: «آه پدر تاج‌دار! همه می‌خواستند فریم بدهند. وقتی از اصل ماجرا مطلع شدم، آرزو می‌کردم که ای کاش یک گوسفند بودم تا پادشاه و این قدر زجر نمی‌کشیدم» (همان: ۲۰۲)، یک‌دفعه از خواب بیدار می‌شود و تبدیل به گوسفندی می‌شود که کسی او را نمی‌شناسد؛ چیزی شبیه به رمان مسخ کافکا اتفاق می‌افتد.

در رمان شاه بی‌شین از حیوانات گوناگونی مانند کلاغ که بسامد زیادی دارد و نمادی از شومی، خبرچینی، داشتن عمر بلند است و از پرندگانی دیگر مانند تیهو نام می‌برد و همچنین از آهو که نماد مظلومیت و زیبایی است و ماهی که حیوانی است عاشق آب است؛ هر کدام از این حیوانات در مسخ شخصیت تاریخی جالب و دیدنی می‌شود. ماهی از دیگر حیواناتی است که دوست‌داشتنی محمدرضاست؛ به‌دلیل ویژگی مشترکی که محمدرضا شاه با ماهی دارد. تفریح مورد علاقه وی، شناکردن و

موج سواری بود. او اغلب زمان بیکاری را در سواحل جنوب و شمال و حتی خارج از کشور شنا می‌کرد و به دلیل همین علاقه بیش از حد به آب بدش نمی‌آمد که حتی ماهی به دنیا می‌آمد: «مطمئنی اگر پادشاه نمی‌شدی، حتماً ماهی از آب در می‌آمدی...» (مزینانی، ۱۳۹۶: ۳۴۵). همین سرخ می‌توانست دنیای خیالی دیگری را به روی صحنه آورد؛ بدین گونه که محمدرضا بعد از کار و فعالیت‌های خسته‌کننده به سواحل خلیج فارس می‌رود تا تنی به آب بزند و خستگی جسم و روح را به دریا بسپارد. او همین‌طور که غرق شناکردن است، جلو و جلوتر می‌رود تا زمانی که ساحل از پیش چشمانش محو می‌شود و به زیر آب می‌رود. ماهیان رنگارنگ را در اعماق آب می‌بیند و خوشحالی و سوسه‌کننده‌ای در او رخنه می‌کند. چشمانش را می‌بندد و تصور می‌کند که «چه می‌شد اگر» در اعماق این دریا شاه‌ماهی خلیج می‌شد. لبخندی کودکانه روی صورتش نقش می‌بندد و روی سطح آب می‌آید. بعد از چندین ساعت شناکردن احساس خستگی نمی‌کند. دستانش را به سوی قایقی که به سمت او می‌آید تکان می‌دهد؛ اما کسی صدای او را نمی‌شنود. خودش نیز متوجه صدایی نمی‌شود. دستانش را نگاه می‌کند:

- خدای من این چیست؟ بال‌هایی زیبا او را روی آب نگه‌داشته است؟ از دیدن این صحنه ترسیده است. نزدیک است نفسش بند بیاید چشمانش جایی را نمی‌بیند و از هوش می‌رود....

این نمونه نیز همانند مسخ شخصیت به گوسفندی مظلوم و بی‌زبان، می‌توانست در قالب مسخ به یک ماهی آزاد و رها در دریای خزر، خلیج فارس و حتی آبهای خارج از کشور رخ بدهد. تاریخ جایگزین در روایت‌های ادبی از استعاره استفاده می‌کند و استعاره در تصویرکردن حوادث و در شکل‌دهی به‌رمان تأثیرگذار است (دهقان، ۱۳۹۴: ۹۳).

د) تاریخ جایگزین در مرگ و نوع مرگ شخصیت تاریخی

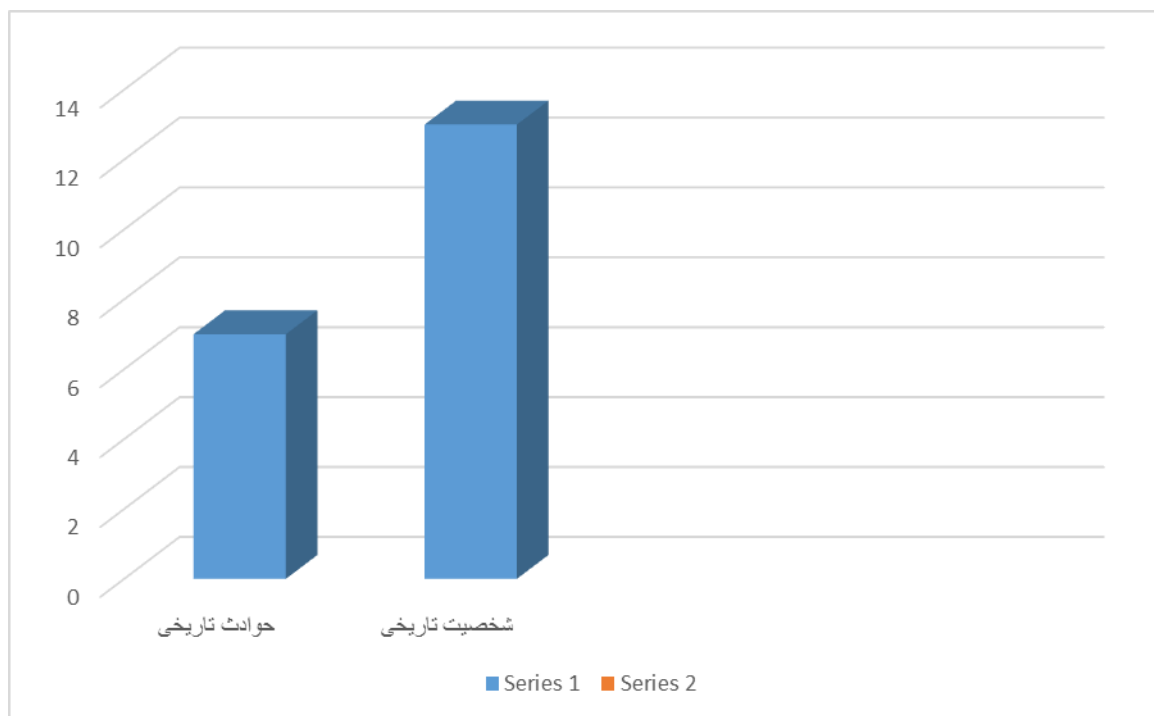
یکی از عناصر اصلی این شیوه داستان‌نویسی و خلق رمان، تاریخ جایگزین در نوع مرگ و فلسفه مرگ است. دو عنصر تولد و مرگ یا پیدایی و نیستی، دارای کارکرد فراوانی هستند تا علاوه بر داشتن خط زمانی عالی با منطقی صحیح همراه با مخاطب پیش برود و بدون اینکه مخاطب متوجه تغییر آن‌چنانی شود، پایان لذت‌بخش تری به داستان بدهد. حتی می‌توان با زمان پریشی در این موضوع، بر سرنوشت یک مملکت و تاریخ آن تغییر ایجاد کرد. در جایی از رمان، محمدرضا بعد از فهمیدن بیماری خود از پزشکش خواهش می‌کند که فقط برای پنج سال سلامتی‌ام را تضمین کن. آیا زنده ماندن او تأثیری داشت؟ آیا نوع حکومت‌داری او به شیوه‌ای دیگر صورت می‌گرفت؟ آیا جنگ ایران و عراق رخ نمی‌داد؟ شرایط سیاسی کشور به چه شکلی ادامه می‌یافت؟ یا اگر عمر او کوتاه‌تر می‌شد، چه اتفاقی می‌افتاد؟ «چه عمرها که به‌خاطر درازشدن طول عمر تو کوتاه شد؟ هیچ می‌دانی که چند هزار سال عمر به دیگران بدهکاری؟ چند طلوع و غروب به خاطر تو نادیده مانده؟ چند عشق اتفاق نیفتاده؟» (مزینانی، ۱۳۹۶: ۴۱۵). این مواردی است که از زبان راوی رمان نقل شده است؛ اما عکس آن را بیان نکرده که چه اتفاقاتی در صورت بیشتر زنده ماندن او رخ می‌داد.

نوع مرگ محمدرضا و انگاره‌ای که از این موضوع در ذهن تصور می‌کرده، بسیار متفاوت است. از نظر او مرگی که مجبور به دست‌وپنجه نرم کردن با سرطان باشد، برای او خوشایند نیست و این تقدیر را نمی‌پسندید. او یک خلبان قهار بود و همیشه دوست داشت در آسمان و در اوج خداحافظی کند. تصور مرگ در آسمان از زیباترین تصورات اوست: «در این لحظه و در اینجا (داخل هواپیما) اصلاً از مرگ نمی‌هراسی. مرگ در آسمان برایت زیباست. چیزی که همیشه برایت مهم بوده، چگونه مردن بوده است نه نفس مردن» (مزینانی، ۱۳۹۶: ۴۰۵). او به نوع مرگ بسیار می‌اندیشد و در زمان فرار از مملکت با وجود داشتن سرطان و اینکه از مردن زودهنگامش خبردار است، ترس از کشته‌شدن، همیشه او و خانواده‌اش را رنج می‌داد. در این حالت او به انسان برزخی تبدیل شده بود و راهی میان رفتن و ماندن نداشت: «حالا دیگر نه می‌توانی پادشاهی کنی و نه اینکه آدمی معمولی باشی، مانده‌ای میان برزخ؛ ولی این حالت زیاد ادامه پیدا نمی‌کند...» (همان: ۳۶۱).

این آدم برزخی دنیایی وحشتناک را می‌گذراند و برای هیچ‌کدام از ما قابل تصور نیست فردی که بر لبه پرتگاه مرگ ایستاده

است، اما اجازه نمی‌دهند تا آرام‌آرام به نقطه فرود برسد. او گاهی احساس سرزندگی می‌کند و همان زندگی معمولی را که سال‌ها آرزویش را داشت، تجربه می‌کند؛ اما همین‌که می‌خواهد طعم زندگی را بچشد یا سلول‌های بدنش به او هجوم می‌آورند یا قاتلانی که هر لحظه مترصد لحظه‌ای شوم هستند، خودنمایی می‌کنند. همین افکار، لحظه‌به‌لحظه عذابی چندبرابر را به همراه دارد. -به قفس فلزی بزرگی فکر می‌کنی که شنیده‌ای مردم شاعرانه‌ترین شهر ایران برایت ساخته‌اند تا در آنجا زندانی‌ات کنند... نکند سرنوشتت به آن‌جا ختم شود؟ میان قفس آهنین چمباتمه زده‌ای و به تکه‌ای نان خشک سق می‌زنی و آرزو می‌کنی که بر دار شدن یا تیربارانت زیاد طول نکشد؛ البته تیرباران شدن بهتر است... (همان: ۴۰۲).

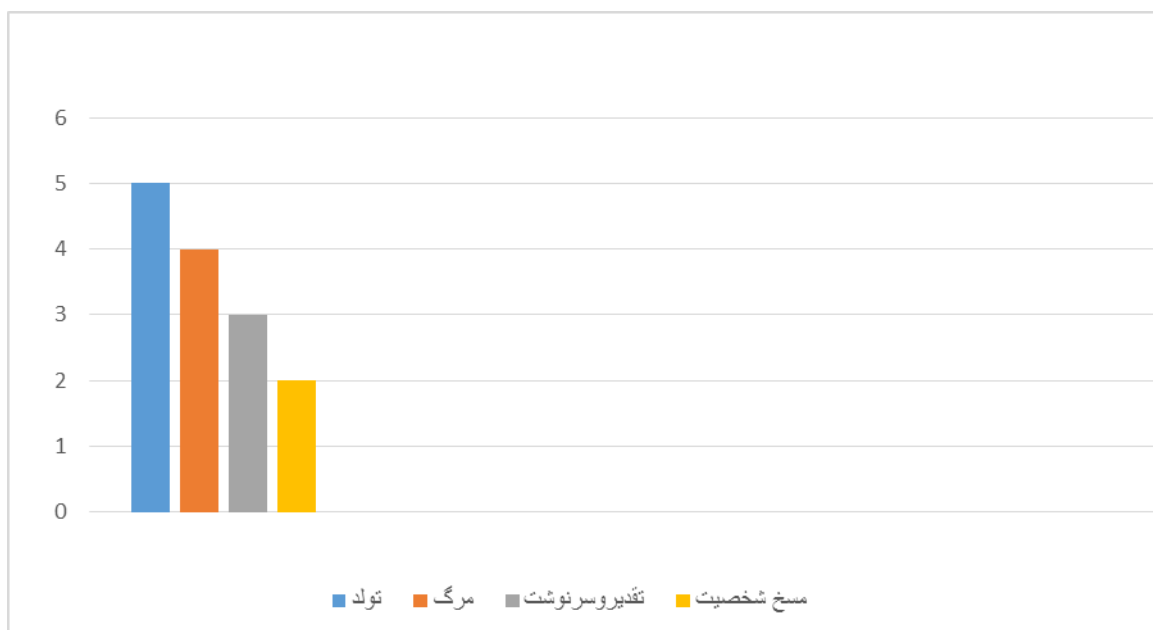
این سرنوشت و پایان‌های خیالی در رمان به جای خود جذاب است و می‌تواند برای خواننده‌ای که از این سرنوشت محتوم و غمبار و کسل‌کننده خسته شده است، دنیایی دیگر به ارمغان آورد. تصور دنیای بدون شاه نیز می‌تواند جالب و خواندنی باشد. نمودهای جایگزینی عنصر شخصیت در این اثر نسبت به نمودهای جایگزینی حوادث تاریخی بسامد زیادی دارد؛ زیرا این رمان از زبان یک شخصیت تاریخی شناخته‌شده بازگویی می‌شود و طبیعتاً باید از خواسته‌ها و آرزوهای محال او سخن گفت. نمودار آماری زیر درصد نمودهای تاریخی «شخصیت جایگزین» را نسبت به «حوادث جایگزین» نشان می‌دهد:

نمودار ۱: درصد نمودهای تاریخی «شخصیت جایگزین» نسبت به «حوادث جایگزین»

در تحلیل آماری فوق، بسامد مؤلفه‌های شخصیت جایگزین در این رمان نسبت به حوادث جایگزین ۶۳ به ۳۷ درصد است.

همان‌طور که ملاحظه می‌کنید، این نسبت با برتری تاریخ جایگزین در شخصیت داستان مشخص است. نمودار نمودهایی از داده‌های جایگزینی در «شخصیت تاریخی» رمان شاه بی‌شین به این صورت است:

همان‌طور که ملاحظه می‌کنید، در رمان شاه بی‌شین، نمود تولد شخصیت تاریخی بیشترین توانایی را در داشتن یک روایت جایگزین دارد و مسخ شخصیت کمترین داده را دارد.

۴- نتیجه

در این مقاله سعی شد علاوه بر شناساندن ژانر تاریخ جایگزین، با نشان‌دادن وقایع و حوادث تاریخی از زبان شخصیت اصلی داستان، مخاطب به سمتی سوق داده شود که با کشف توان داستانی و روایت‌های تخیلی در رمان تاریخی شاه بی‌شین، به خلق روایت تاریخی بکر و جدیدی هدایت شود. ژانر نوظهور «تاریخ جایگزین» در تخیلی تاریخی ریشه دارد تا بتواند به خلق آثاری خواندنی‌تر و آرمان‌گرایانه‌تر از تاریخ حقیقی دست بزند. این شگرد ادبی در پی «چه می‌شد اگر»های تاریخی است تا تاریخی نو را به داستان و مخاطبان آن نشان دهد.

همان‌طور که یک داستان در ابتدا به یک طرح داستانی نیاز دارد تا ساختمان داستان شکل بگیرد و با پرسش بعد چه می‌شود؟ ادامه می‌یابد؛ در تاریخ جایگزین با استفاده از همان مصالح داستانی و تاریخی که یک رمان خلق شده است و برای مخاطبان آشناست، دست به ساخت ساختمانی جدید می‌زند و طرح داستان را با سؤال «چه می‌شد اگر» پیش می‌برد، او با استفاده از نقطه انحراف در ساختمان قبلی داستان، خط زمان را می‌شکند و طرحی نو درمی‌اندازد. خط زمان در این رمان‌ها هموار نیست؛ به‌خصوص زمانی که رمان از منظر تاریخ جایگزین در شاخه مسخ شخصیت اتفاق می‌افتد، در این شرایط بهتر است از استعاره در تصویرکردن حوادث استفاده کنیم تا تشکیل روایت جایگزین محقق شود.

رمان شاه بی‌شین یکی از این رمان‌های تاریخی با داستانی حقیقی و منطبق با تاریخ دوران پهلوی است و از زبان شخصیت تاریخی محمدرضا شاه بازگو می‌شود. این روایت با استفاده از نمودهایی از تاریخ جایگزین که از زبان شخصیت‌های داستان صورت می‌گیرد، این امکان را به نویسندگان علاقه‌مند به رمان می‌دهد که زمانی تاریخی از نوع تاریخ جایگزین به ادبیات داستانی ایران بیفزایند. شاه بی‌شین با دارابودن مؤلفه‌هایی از روایت تاریخ جایگزین در شاخه‌های داستانی (تولد، مرگ و نوع زندگی شخصیت تاریخی، و در نهایت مسخ شخصیت)، به شکستن مرز واقعیت و تخیل کمک می‌کند.

در تحلیل آماری که در رمان شاه بی‌شین انجام شد، به این نتیجه رسیدیم که بسامد مؤلفه‌های «شخصیت جایگزین» نسبت به «حوادث جایگزین» ۶۳ به ۳۷ درصد است و داده آماری مربوط به تولد، بیشترین و مسخ شخصیت کمترین داده را دارد.

منابع

۱. آژند، یعقوب (۱۳۷۴). *ادبیات داستانی در ایران و ممالک اسلامی*، چاپ دوم، تهران: نشر آرمین.
۲. ارسطو (۱۳۵۷). *فن شعر*، چاپ اول، ترجمه زرین کوب، عبدالحسین، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۳. اسطیری، مجید (۱۳۹۱). «راهی به پاییز خلوت پدرسالار رمان شاه بی‌شین»، *سوره مهر*، شماره دهم.
۴. ایندورین، ماتا کارلوس (۱۳۸۹). «تعریف و توصیف مختصر رمان تاریخی»، ترجمه صبوری، نجس بانو؛ *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، ش ۵۴، صفحات ۲۸-۳۰.
۵. بالائی، کریستف (۱۳۷۷). *پیدایش رمان فارسی*، مترجمان؛ قویمی، مهوش، خطاط، نسرين، تهران: انتشارات معین.
۶. پارسی‌نژاد، کامران (۱۳۸۲). «رسالت واقعی رمان تاریخی»، *ادبیات داستانی*، سال یازدهم، شماره ۷۵ و ۷۶: ۴۸ تا ۵۱.
۷. پاینده، حسین (۱۳۸۶). «تاریخ به منزله داستان، رویکرد پسامدرنیستی به تاریخ در داستان میزگرد (سیمین دانشور)»، *نامه فرهنگستان*، ۷/ ۳، ص ۱۴۳ تا ۱۵۷.
۸. پرهام، سیروس (۱۳۶۲). *رئالیسم و ضد رئالیسم در ادبیات*، چاپ هفتم، تهران: انتشارات آگاه.
۹. پیروز، غلامرضا و رضوانیان، قدیسه (۱۳۹۳). «فرداستان تاریخ‌نگارانه؛ مطالعه موردی: مارمولکی که ماه را بلعید»، *ادب‌پژوهی*، شماره ۲۷: ۱۶۳-۱۸۶.
۱۰. خاتمی، احمد و تقوی، علی (۱۳۸۵). «مبانی و ساختار رئالیسم در ادبیات داستانی»، *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ش ۶: ۹۹ تا ۱۱۱.
۱۱. دهقان، معصومه (۱۳۹۴). «تحلیل رویدادها به روایت تاریخ جایگزین»، *دوفصلنامه تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری*، دانشگاه الزهراء (س)، سال ۲۵، ش ۱۶: ۸۱ تا ۱۰۴.
۱۲. دیباچه، پایگاه خبری، فرهنگی، هنری، اجتماعی. پنجشنبه ۱۹ مرداد.
۱۳. رضایی، مهسا (۱۳۸۹). *بخش ادبیات مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان*، تهران: ۱۳۸۹/۱۱/۷.
۱۴. شاکری، احمد (۱۳۹۵). «نقد و نظر درباره ادبیات داستانی و نقد ادبی»، ۱۳۹۵/۱۲/۲.
۱۵. غلام، محمد (۱۳۸۱). *رمان تاریخی: سیر و نقد و تحلیل رمان‌های تاریخی فارسی ۱۲۸۴ تا ۱۳۳۲*، تهران:
۱۶. گنورگ، لوکاچ (۱۳۹۳). *رمان تاریخی*، چاپ دوم، ترجمه مهرگان، امید، تهران: نشر ثالث.
۱۷. گودرزی، مریم (۱۳۹۰). «نقد و بررسی کتاب: نگاهی به رمان شاه بی‌شین»، *کتاب ماه ادبیات*، شماره ۱۶۶، صص ۶۵-۶۷.
۱۸. مزینانی، محمدکاظم (۱۳۹۶). *شاه بی‌شین*، چاپ دهم، تهران: انتشارات سوره مهر.
۱۹. محمدی فشارکی، محسن و خدادادی، فضل‌الله (۱۳۹۱). *از تاریخ تا داستان: تحلیل عناصر مشترک بین تاریخ و داستان*، پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره جدید، سال ۴ شماره ۳ (۱۵): ۷۱-۸۶.
۲۰. میرصادقی، جمال (۱۳۸۶). *ادبیات داستانی (قصه، رمان، رمانس و ...)*، چاپ پنجم، تهران: نشر سخن.
۲۱. میرعابدینی، حسن (۱۳۶۵). «بازآفرینی تاریخ به شکل رمان تاریخی»، *توفان در مرداب*؛ نوشته لئوناردو شیاشا، ترجمه سحابی، مهدی، پژوهشگاه علوم انسانی.

22. Ian montgomerie”Alternate History Frequently asked questions”mhtml:file:j:may 2001.pp1-12.
23. Mayer Anthony”frequently asked questions in soc.history.whatif”:mhtml:fil://soc history what if faquestioons.mht”6 december2002(accessed25 octobr2010”pp1-12.

